

HET LAND VAN HERLE

Tijdschrift en contactorgaan

voor vrienden en beoefenaars van de historie van oostelijk Zuid-Limburg

Raadsels rond een foto.

Station Heerlen of Kerkrade?

Onder nummer 71 bevindt zich in de fotocollectie van de archiefdienst van de gemeente Heerlen een foto, genomen op 30 april 1896 bij gelegenheid van de opening van de spoorlijn Herzogenrath-Heerlen-Sittard. We zien een feestelijk versierde trein, enige mensen en op de achtergrond meen ik nog een vaandel van een muziekvereniging (?) te ontwaren. Tot zover is er niets bijzonders aan deze foto. Natuurlijk, de aanleiding was voor onze streek belangrijk genoeg; aanleg van de spoorlijn en het op grote schaal exploiteren van de steenkool zijn onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Het één was volstrekt onmogelijk geweest zonder het ander.

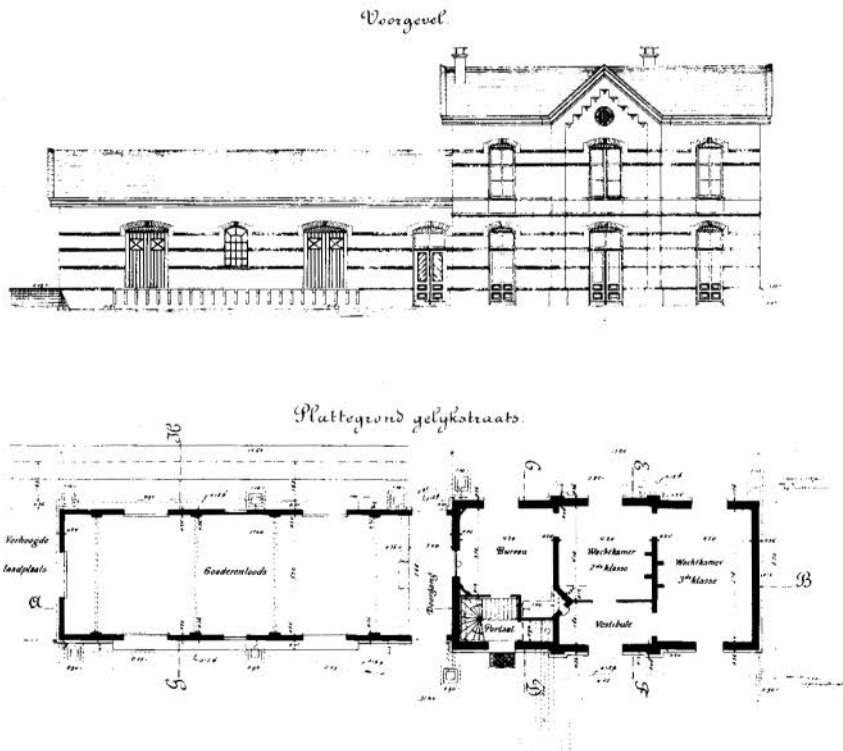
Bijzonder aan de foto is het feit dat links nog een andere fotograaf druk bezig is een foto te maken. Zijn er twee -elkaar beconcurrerende- fotografen aan het werk geweest of is het verhaal waar, dat de fotograaf zijn zootje had meegenomen, die opdracht had gekregen

van zijn vader een tweede toestel vast te houden en vooral nergens aan te komen. De mondelinge overlevering wil dat zoonlief wel ergens aangekomen is en dat wij daaraan onze foto te danken hebben. Zelfs de naam van de fotograaf, n.l. Wetzels uit Rimburch wordt daarbij genoemd. Het is mij echter onmogelijk gebleken te bewijzen dat dit verhaal waar of onwaar is. Men dient deze mondelinge overlevering dan ook met de grootst mogelijke voorzichtigheid te betrachten.

Er is echter nog meer met deze foto aan de hand. Dat is n.l. het feit dat in de literatuur bij deze foto te lezen staat dat het de aankomst van de feestelijk versierde trein is te Sittard¹, te Heerlen² en te Kerkrade-Rolduc³. Het staat buiten kijf dat de trein op 30 april 1896 deze drie stations aangedaan heeft, maar even zeker is het dat dezelfde foto niet én Sittard én Heerlen én Kerkrade kan weergeven! Het station te Sittard kan het echter niet geweest zijn, omdat dit station in die tijd een uitspringend gedeelte in de achtergevel had. Het onderzoek kan daarom beperkt blijven tot de stations van Heerlen en Kerkrade.

G.J. Beckers was in 1896 lid van het feestcomité bij de opening en men mag met recht veronderstellen dat hij een betrouwbare bron is.

Bestektekening station Heerlen, schaal 1:100 (tot 28% verkleind)

Jammer alleen dat vooral hij de verwarring vergroot door bij de foto's in het ene artikel de trein in Heerlen te laten aankomen en in het andere te Kerkrade! Zijn weergave van de feiten is echter gebaseerd op het verslag zoals dat op 2 mei 1896 in de Limburger Koerier verscheen. En voor de beantwoording van de vraag of de trein nu op het station Heerlen of Kerkrade staat, zijn daarbij de volgende feiten relevant:

Om 8.50 uur vertrok de trein vanuit Heerlen naar Sittard⁴; vanuit Sittard kwam de trein weer terug naar Heerlen (aankomst 11.30 uur). Op het station stond toen alleen de fanfare, omdat de grote ontvangst zou plaatsvinden na terugkeer van de trein uit Herzogenrath. Om 12.10 uur was de trein op het station Kerkrade-Rolduc (Haanrade), waar de directeur, professoren en studenten van Rolduc met hun harmonie het gezelschap opwachtten. Het verslag over de gebeurtenissen daar is zeer lyrisch. „Dit was waarlijk 't glanspunt van den feestelijken tocht. Reeds de aanblik der talrijke schare frissche, wakkere jongens, in lichaamsgrootte langzaam opklimmend van den vóór-tot den achterkant van de perrons was weldoend en verkwikkend. En dan de muzikale begroeting dier schare. Hoe zuiver, hoe heerlijk klonken de tonen uit die honderden kelen, met de krachtige mannenstemmen der professoren en de ronde geluiden der instrumenten, melodius samen tot een harmonisch geheel”⁵. Vervolgens ging de trein naar Herzogenrath, waar men rechtsomkeert maakte. En na een korte pauze ter versterking van de inwendige mens, ging de tocht richting Heerlen, waar het eindpunt was om 1.19 uur. Daar waren op dat moment -volgens het verslag-duizenden mensen naar het station gekomen. Voor het station stonden nog een tiental muziekverenigingen opgesteld en evenveel andere verenigingen om het gezelschap in feestelijke optocht naar het Raadhuis te begeleiden.

Bekijken we dan nu weer de foto dan moeten we concluderen -gezien de richting van de trein- dat er slechts twee momenten zijn, waarop de plaat geschoten kan zijn nl. te Heerlen omstreeks 11.30 u. of te Kerkrade omstreeks 12.00 uur. In beide gevallen echter op weg naar Herzogenrath. Ook de schaduw die mensen en voorwerpen werpen is met die conclusie niet in tegenspraak. Men zou daarom geneigd zijn tot de conclusie te komen dat de trein stilsthoudt op het station te Heerlen rond 11.30 uur. Immers op de achtergrond is het vaandel van een muziekcorps te herkennen en er zijn niet al te veel mensen op het perron aanwezig. In Kerkrade zouden volgens het verslag honderden studenten aanwezig zijn geweest met hun harmonie. Die harmonie is wel te onderscheiden -het vaandel althans- maar die honderden studenten kan ik nergens vinden. Mijn conclusie luidde dan ook dat wij hier te maken hadden met het station te Heerlen omdat het gebouw als zodanig niet in tegenspraak is met die conclusie en ook de beschrijving van de feestelijkheden op de stations met die conclusie overeenkwam.

Collega Driessen uit Kerkrade wees mij er echter op dat op het

Bestektekening station Heerlen, schaal 1:100 (tot 28% verkleind)

uithangbord het woord *visitatie* te lezen is en dat alleen in Kerkrade-Rolduc als grensovergang een dergelijke *visitatie*ruimte aanwezig was. Het onderzoek werd toen geconcentreerd op de stationsgebouwen. De stations die langs de nieuwe spoorlijn gebouwd moesten worden, waren -op Nederlands grondgebied-, Geleen (oost), Spaubeek, Schinnen, Nuth, Hoensbroek, Heerlen, Schaesberg en Kerkrade-Rolduc. De Nederlandsche Zuider-Spoorwegmaatschappij die de lijn had aangelegd, heeft blijkbaar voor haar stations langs deze lijn -met uitzondering van Kerkrade-Rolduc- gekozen voor een reeds bestaand type gebouw dat door de Geldersch Overijsselsche Lokaal Spoorwegmaatschappij (1884) gebruikt werd⁶. Het station Kerkrade-Rolduc -later Haanrade genoemd- week af van de overige genoemde stationsgebouwen langs de lijn Sittard-Herzogenrath⁷. Overigens week ook Heerlen iets af van de overige genoemde stationsgebouwen, doordat Heerlen een goederenloods had, die de overige stations niet hadden.

De spoorlijn Herzogenrath-Heerlen-Sittard kwam met ingang van 1 januari 1899 in handen van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen. Daardoor is te verklaren dat het archief van de Nederlandsche Zuider-Spoorwegmaatschappij in het bezit is gekomen van de N.V. Nederlandse Spoorwegen, die dit archief in 1960 heeft overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Bestekken en tekeningen zijn echter bij de N.S. gebleven en bevinden zich in het Centraal N.S.-archief, depot Zutphen, inventarisnr.82. Dankzij de medewerking van de functionarissen van deze dienst was het mogelijk afdrukken te krijgen van de tekeningen van de stations te Heerlen en Kerkrade. Uit deze tekeningen blijkt duidelijk het verschil tussen beide stations (met name het front van het hoofgebouw en de afmetingen van de zijvleugels) maar even duidelijk blijkt dat alleen in Kerkrade een ruimte voor *visitatie* was. De conclusie moet dan ook luiden dat hier op de foto het station Kerkrade-Rolduc is afgebeeld. Waar de honderden studenten van Rolduc dan gebleven zijn, is mij een raadsel!

NOTEN:

1. Kees Nieuwenhuijzen, Zuid-Limburg in 19e eeuwse foto's, Amsterdam 1977. Zie fotonr. 258 en het bijbehorende onderschrift.
2. G.J. Beckers, De opening van den Spoorweg Sittard-Heerlen-Herzogenrath. In: 40 Jaren Spoor en Mijnen in Zuid-Limburg, 1936, blz. 183-189. Zie foto op blz. 186 met het bijbehorende onderschrift.
3. G.J. Beckers, De opening van den Spoorweg Sittard-Heerlen-Herzogenrath. Dit is hetzelfde artikel als genoemd onder voetnoot 2. Het werd echter ook geplaatst in het Limbursch Dagblad van 28 en 29 april 1936. De foto is te zien in de krant van 29 april, tweede blad, en het onderschrift geeft aan dat de trein in Kerkrade-Rolduc aankomt.
4. Voor de vertrekuren en het rijschema raadplege men de advertentie met het programma van de feestelijkheden in de Limburger Koerier van 29 april 1896. Zie ook het archief van de Nederlandsche Zuider-Spoorwegmaatschappij inv. nr. 5 (volgnummer 2539), Algemeen Rijksarchief Den Haag.
5. G.J. Beckers, a.w. (voetnoot 2), blz. 186.
6. H. Romers, De Spoorwegarchitectuur in Nederland 1841-1938, Zutphen 1981, blz. 217.
7. Voor een afbeelding zie K. Römers, a.w., blz. 218. De naam Kerkrade-Rolduc is te danken aan de toenmalige directeur van Rolduc die graag de naam Rolduc verbonden zag aan de stations Kerkrade en Herzogenrath. De Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen ging ermee akkoord dat de officiële naam van het eerste station Kerkrade-Rolduc zou worden (zie archief Ned. Zuider-Spoorwegmaatschappij inv. nr. 5, volgnummer 2221). Sarolea, de directeur van de Ned. Zuider-Spoorwegmaatschappij had er ook geen bezwaar tegen (zie archief Ned. Zuider-Spoorwegmaatschappij inv. nr. 15, volgnummer 4260). Overigens slaagde in 1896 diezelfde directeur er in een kortere verbindingsweg tussen Rolduc en het station te laten aanleggen op kosten van de spoorlijn (zie Alg. Rijksarchief Den Haag, Archief van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, afd. Waterstaat II B, dossier 35, 1896, nr. 128).

Een excursie naar elf monumenten in het land van Herle

In het vorige nummer van Het Land van Herle werd door mij enige aandacht besteed aan het tijdschrift dat vanaf 1951 door de historische kring wordt uitgegeven¹. Het uitgeven van dit tijdschrift is echter slechts één van de activiteiten van Het Land van Herle. Een andere activiteit bestaat in het organiseren van maandelijks bijeenkomsten voor de leden van de werkgroep, die binnen de kring functioneert. Hierover hoop ik in één van de volgende nummers het een en ander te kunnen schrijven. Thans wil ik de schijnwerper richten op een derde activiteit, te weten het organiseren van excursies, het vestigen van de aandacht op de historische overblijfselen in stad en streek.

Gedurende een aantal jaren stonden excursies regelmatig op het programma van Het Land van Herle. Velen zullen zich dat nog herinneren. Een aantal jaren geleden, te weten in 1977, werd besloten de activiteiten van enerzijds de historische kring Het Land van Herle en anderzijds van de kring Heerlen van het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap nader te omschrijven en af te bakenen. Het organiseren van lezingen en grote excursies werd als speciale taak van het L.G.O.G. gezien, zodat Het Land van Herle zich wat deze werkzaamheden betreft sindsdien beperkingen heeft opgelegd².

Het 40-jarig bestaan van Het Land van Herle dit jaar gaf echter een goede gelegenheid om nog eens iets te doen op het terrein van het aandacht vragen voor het bezichtigen van historische gebouwen in onze omgeving. Gekozen werd voor een Monumententocht op 20 april, waarbij vooral de keuze van de monumenten een probleem vormde, gezien het grote aantal en de speciale aantrekkelijkheid of het bijzondere karakter van elk van de objecten. Niet alle plaatsen die tot het werkgebied van de kring worden gerekend konden in één dagprogramma worden opgenomen ook al in verband met de noodzakelijke personele bezetting. Het was weliswaar niet de bedoeling dat iedere deelnemer alle objecten zou bezoeken, maar toch moest het programma om allerlei redenen binnen bepaalde perken gehouden worden, zodat een overzichtelijk en logisch patroon ontstond.

De monumententocht omvatte tenslotte Heerlen-centrum, Welten, Voerendaal, Schaesberg, Bocholtz en Eygelshoven. Opzettelijk werd in het algemeen niet gekozen voor de monumenten die normaal toegankelijk zijn, tenzij een bijzondere reden daartoe bestond. In Heerlen-centrum stonden op het programma de bouwkundig en historisch rijke Pancratiuskerk, waarover onlangs een zeer

handzaam, nuttig en interessant boekwerkje is verschenen, en het Mijnmonument van de Oranje-Nassau I, het zo zeldzame restant van de mijnbouwperiode, dat helaas te weinig toegankelijk is voor het publiek. In Welten werd de Weltermolen gepresenteerd die na de restauratie van meer betekenis is dan menig buitenstaander veronderstelt en het huis Strijthagen, in Welten nabij de molen gelegen, dat ook meer aandacht verdient dan het in het algemeen krijgt. In Voerendaal werd de Laurentiuskerk bezocht, de kerk die in verband met de wijding door de paus in 1049 zelfs in één van de toespraken van paus Joannes Paulus II tijdens zijn recent bezoek aan Nederland met name genoemd werd, alsmede de opgraving van de Romeinse villa in Voerendaal die momenteel gaande is en waarover te zijner tijd zeker meer gepubliceerd zal worden. In Schaesberg kon men het prachtig gelegen kasteel Strijthagen bezoeken, dat thans eigendom is van de gemeente Landgraaf.

Wat verder van „huis” werd in Bocholtz de interessante combinatie van kasteel De Bongard in de Schoolstraat en hoeve Overhuizen op het programma gezet, terwijl in Eygelshoven in samenwerking met de zeer actieve werkgroep aldaar een aantal monumenten, waaronder vooral de Laethof in de Putstraat en het kerkje op de lijst van de monumententocht werden geplaatst.

Als we een terugblik werpen op de tocht van 20 april, dan is de eerste conclusie, dat honderden personen gebruik hebben gemaakt van de geboden gelegenheid enkele monumenten te bezoeken, die normaal niet of moeilijk toegankelijk zijn. Officieel werden 780 bezoeken geregistreerd. Er mag dus wel van een succes worden gesproken.

Veel aandacht had men voor de details van de monumenten, waarbij de rondleiders goede diensten konden verlenen. Diverse deelnemers betreurden het, dat zij niet alle monumenten op die ene dag konden bezoeken. Men zou liever een totaal-tocht met minder objecten hebben afgewerkt. Voor het speciaal voor deze tocht samengestelde monumentenboekje had men veel belangstelling en men was er zeer voldaan over. Vooral was men er mee ingenomen, dat men nu eens ergens een introductie had, waar men anders werd buitengehouden. Het resultaat overziend kan men concluderen, dat een herhaling in enigerlei vorm zeker overweging verdient.

M.A. van der Wijst

NOTEN:

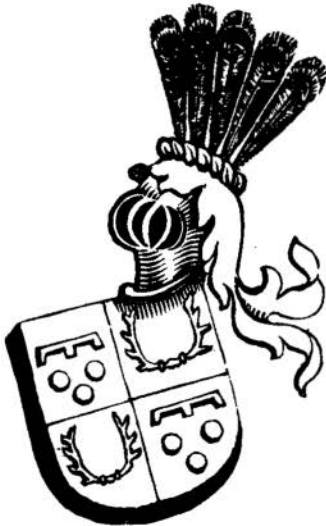
1. Het Land van Herle 1985 nr. 1, blz. 2-5.
2. Bestuursvergadering van 7 januari 1977.

Adel en Bastaardij (vervolg)

Het geslacht Van Schaesberg.

Naar de normen en de zeden van eertijds was bastaardij zeker tot in de zestiende eeuw een algemeen aanvaard verschijnsel. Zoals gezegd kan praktisch geen enkele adellijke familie zich van een of meerdere bastaardgeneraties vrijpleiten. Wellicht was de krappe huwelijksmarkt er oorzaak van. Dat bastaarden niet altijd achtergesteld werden heb ik in de vorige aflevering reeds met enkele voorbeelden aangetoond. Vervolgen wij dan nu met een bastaardgeneratie van het adellijk geslacht Van Schaesberg¹.

De stichter van deze bastaardgeneratie is een zekere Willem van Schaesberg. Van hem zijn vier natuurlijke kinderen bekend. Vooraf enkele biografische gegevens. Willem Van Schaesberg stamde uit de familie Van Retersbeek te Caldenborn-Heerlen, welke zich vanaf de eerste helft der vijftiende eeuw naar het door haar geërfd goed Van Schaesberg noemt². Soms ook treffen we de schrijfwijze Van Retersbeek genaamd Schaesberg aan. De Retersbeekse afkomst vinden wij nog terug in het zegel, waarin het oude stamwapen, een hertegewei, voorkomt.

Willem was gehuwd met Christina van Hochkirchen, dochter van een bekende schepenfamilie uit Aken. In het jaar 1487 wordt hij in een Keulse geleidebrief vermeld als "eydom" (= schoonzoon) van de Akense schepen Edmund van Hochkirchen. Uit dit huwelijk ontsproten negen kinderen: drie jongens en zes meisjes. Zijn vrouw moet al vóór 1510 overleden zijn, want toen hun oudste zoon en stamhouder, Jorrys, in genoemd jaar in het huwelijk trad met Anna Judenkop van Strijthagen, was hij weduwnaar. Willem van Schaesberg liet zijn zes dochters, die bij het overlijden van zijn vrouw nog minderjarig waren, in het klooster opvoeden. Slechts één van hen huwde later, de anderen verkozen in het

klooster te blijven. Terzijde merken we op dat het destijds bij de adel zeer gebruikelijk was dat dochters al kanunnikes of stiftsdame in een of ander adellijk klooster traden. Ook zonen vonden vaak hun bestemming als kanunnik van een kathedraal kapittel of als ridder

van een geestelijke ridderorde, zoals de Duitse Orde bijvoorbeeld.

Nemen wij de draad weer op bij de natuurlijke kinderen van Willem Van Schaesberg. Deze worden voor het eerst vermeld in 1529. Het zijn: Willem, Gabriel, Balthasar en Tringen (=Catharina). In dat jaar worden zij toevertrouwd aan de zorgen van Merten van den Nesschen, die als "mombaer" (=voogd) optreedt. Ze blijken dan nog minderjarig te zijn³. Terugrekenend hebben wij het sterke vermoeden dat vermelde kinderen pas na het overlijden van zijn vrouw geboren zijn. Met wie Willem van Schaesberg een onwettige verbintenis had is niet bekend.

Het laatste levensteken van Jonker Willem van Schaesberg dateert van 21 september 1534. Op die datum verricht hij een transactie ten behoeve van zijn natuurlijke zoon Gabriel⁴. Van deze Gabriel is nog een zegel uit het jaar 1563 aan een oorkonde in het familiearchief bewaard gebleven. Door het eerste en vierde veld loopt de schuinbalk, het bastaardteken.

Aan oud-rijksarchivaris Habets ontleen wij het gegeven dat een van de drie natuurlijke zonen van Willem van Schaesberg vermoedelijk de stamvader is van de zijlinie Van Schaesberg-Gryze-grubben te Nuth⁵. Zij voerden het gevierendeelde wapen: in het eerste en vierde kwartier Schaesberg, in het tweede en derde kwartier Retersbeek, met de schuinbalk op het schild. Opvallend is dat men de schuinbalk ziet verdunnen tot een verkort streepje, dat nauwelijks nog herkenbaar is als bastaardteken. Probeerde men z'n afkomst te verdoezelen?

De Van Schaesbergs waren beleend met de hof Gryze-grubben onder Nuth. Deze hof was leenroerig aan het adellijk huis Schinnen⁶. De familie houdt het goed tot 1734. Reeds in 1583 resideerde ene Julius van Schaesberg op „het hofken” te Gryze-grubben. Hij was gehuwd met Maria van Hoensbroeck, waarschijnlijk een dochter uit het geslacht Hoen van Hoensbroeck. Julius van Schaesberg was licentiaat der rechten en trad vanaf 1586 op als schout van Hoensbroeck. Tegelijkertijd vervulde hij het ambt van stadhouder der lenen aldaar. Later komen wij hem nog tegen als schout van Wijnandsrade (1592) en schout van Borgharen (1605). Hij stichtte een jaargetijde in de kerk te Nuth.

In de kerkelijke registers van Nuth treffen wij zijn verre nakomelingen aan tussen 1676 en 1759⁷. De kinderen van het echtpaar Eduard Bartholomeus van Schaesberg en Catharina Gertrudis Camps worden er geboren, t.w.: Franciscus Joachim Stephanus (1676), Anna Maria Rosa (1678), Jacoba Gertrudis (1681) en Joanna Gertrudis (1683). Frans van Schaesberg was de laatste die met de hof Gryze-grubben was beleend. Na diens overlijden op 9 juni 1734 kreeg zijn 17-jarig neefje Frans Willem Adriaan van Bronsfelt de hof toebedeeld.

Een pikante bijzonderheid tot slot. Vorengenoemde Frans van Schaesberg, die waarschijnlijk nooit gehuwd is geweest, had een

natuurlijke dochter met Johanna Meijs. Deze dochter werd gedoopt op 14 maart 1733 zoals blijkt uit een inschrijving in het doopregister van de St. Bavoparochie te Nuth, luidende:

1733. 14. martij.
Baptizata est Catharina Mechtildis
filia illegitima Joannae Meys.
quae in patrem nominavit Prenob:
domum Franciscu. Schaesbergh
quam susceperunt Prenob. Dny
Woltherus. Schaesbergh et Mecht. Hermens

Baptizata est Catharina Mechtildis
filia illegitima Joannae Meys
quae in patrem nominavit Prenobilem
dominum Franciscum Schaesbergh
quam susceperunt Prenobilis Dominus
Woltherus Schaesbergh et Mechtildis Hermens.

In vertaling: Gedoopt is Catharina Mechtildis onwettige dochter van Joanna Meijs die als vader noemde de edele heer Franciscus Schaesbergh waarbij als peter en meter optraden de edele heer Woltherus Schaesbergh en Mechtildis Hermens.

Jos Crott

NOTEN:

1. Dr. L. Peters, Geschichte des Geschlechtes von Schaesberg, Assen 1972. Zie ook: Ernst Tode, Chronik der Retersbeck-Schaesberg, Görlitz 1918.
2. A.J.A.M. Corten, Bijdrage tot de geschiedenis van het huis Retersbeek onder Klimmen. In: Liber Amicorum Edm. M.A.H. Delhougne, Roermond 1982, blz. 93.
3. Tode, a.w., blz. 38.
4. Tode, a.w., blz. 229.
5. Jos Habets, De voormalige Heerlijkheid Nuth. In: PSHAL 17 (1880), blz. 86-87.
6. H. Pijls, Bijdrage tot de geschiedenis van de voormalige heerlijkheid Schinnen. In: PSHAL 65 (1929), blz. 155.
7. RAL, DHO-registers St. Bavoparochie Nuth.

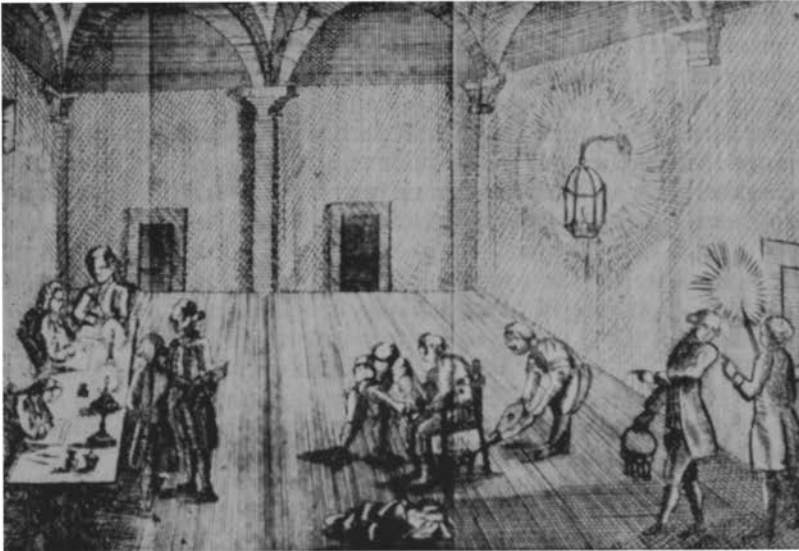
Hebben de bokkerijdersbenden

wel bestaan? (vervolg)

De procesvoering.

De bewijzen waarmee het bestaan van een omvangrijke bokkerijdersbende werd en wordt aangetoond, komen uit de processtukken van de schepenbanken die de vervolgingen instelden, en wel uit de uitvoerige bekentenissen van de beklaagden zelf. De meeste bekentenissen kwamen echter tot stand tijdens of na hevige folteringen op de pijnbank. Ze zijn daarom allerminst betrouwbaar, zoals in de vorige aflevering is aangetoond. Folteringen in verschillende gradaties behoorden tot de officiële procesgang van die tijd. Voor een kritische bestudering van de bokkerijdersprocessen is het van belang te weten, welke regelingen omtrent het gebruik van de pijnbank door de overheid waren getroffen en hoe ze in de praktijk werden toegepast.

In 1570 werden onder Filips II de "Criminele Ordonnantien" uitgevaardigd; daarin werd het strafrecht voor alle gewesten van de Nederlanden uniform geregeld. Gedurende de gehele periode van het Ancien Régime hebben zij als één van de belangrijkste rechtsbronnen gefunctioneerd in de Nederlanden, zoals Van de Vrugt in

Foltering in de gerechtskamer volgens een Duitse gravure uit 1781. De verdachte zit op de folterstoel tegenover zijn rechters. Hij is ontkleed en de beul lijkt de duimschroeven aan te zetten. Een helper wakkert met een blaasbalg een vuurtje onder de stoel aan. In deze streken echter werd niet gefolterd met vuur.

zijn dissertatie aangeeft¹. Gierlichs meende dat de juristen uit Overmaas die aan de universiteit van Leuven gevormd waren, zich bij de rechtspraak streng aan de "Constitutio criminalis Carolina" hielden². Dat was de "Peinliche Gerichtsordnung" die door keizer Karel V in 1532 voor het Duitse Rijk was afgekondigd, maar in feite bijna nergens tot gelding is gekomen. Gierlichs geeft niet aan waarop zijn bewering steunt; zij lijkt niet juist te zijn, gezien het betoog van Van de Vrugt.

De "Criminele Ordonnantien" van 1570 bestonden uit drie delen: de Criminele Ordonnantie (in enge zin), de Ordonnantie op de Stijl en de Ordonnantie op de Cipers. De Ordonnantie op de Stijl, die de procesvorm regelde, voorzag twee soorten processen: het ordinaire en het extra-ordinaire.

Het ordinaire proces werd gevoerd in de trant van een civiel geding tussen de officier (schout) en de beschuldigde, waarin werd gedagvaard, geëist, geantwoord, enz. De officier trad op als procespartij met de door hem beschuldigde als wederpartij. Beide partijen brachten hun getuigen naar voren op een openbare rechtszitting. Daar kon door de advocaten worden gepleit. Het ordinaire proces vertoonde veel punten van overeenkomst met ons huidige strafproces³.

Maar in strijd met zijn naam was het ordinaire proces bij misdaden waarop de dood- of lijfstraf stond, niet het gewone. In de „Criminele Ordonnantien" werd een voorkeur uitgesproken voor de extra-ordinaire procesgang. Het was een kortere procedure, waarbij de verdachte niet meer een volwaardige partij was, maar voorwerp van onderzoek. Het proces werd inquisitoir gevoerd en was geheim, zoals in de vorige aflevering werd beschreven. Het verhoor van de verdachte was het hoofdbestanddeel en hij was verplicht te antwoorden op al wat hem werd gevraagd. Bekende hij niet, dan werden andere middelen aangewend, met name de pijnbank. Van de Vrugt wijst er op dat in dit soort processen het politionele element sterk aanwezig was, d.w.z. dat het behandelen van de zaak voor de rechtbank eigenlijk slechts een voortzetting was van het politie-optreden. De verdachte had praktisch geen mogelijkheid om zijn verdediging te voeren⁴.

Over het gebruik van de pijnbank bevatten de Ordonnantien een paar artikelen. In één daarvan had de wetgever de verwijzing naar de pijnbank willen beperken (Ordonnantie op de Stijl, art. 42)⁵, maar bij de formulering moet een fout zijn ingeslopen, waardoor het artikel een bron van verwarring is geworden voor de juristen. Van de Vrugt heeft aan de hand van het geheel der Ordonnantien aangetoond dat het de bedoeling van de opstellers is geweest, het gebruik van de pijnbank niet toe te staan, wanneer er tegen de verdachte *geen vol half* bewijs aanwezig was; in dat geval moest hij bij gebrek aan bewijs worden vrijgesproken. Anderzijds wanneer een *volledig* bewijs was geleverd, mocht de verdachte ook niet gefolterd worden; dan moest

hij zonder meer veroordeeld worden⁶.

Het artikel werd echter door de meeste juristen, die zich daarbij op een ander tekstgedeelte beriepen, zo verstaan dat de verdachte ook naar de pijnbank moest worden verwezen, wanneer er wel een volledig bewijs tegen hem was, maar hij geen bekentenis wilde afleggen. Deze interpretatie ging uit van de gedachte, dat een beklagde niet ter dood gebracht mocht worden, zonder dat hij het misdrijf bekend had. Dit idee, dat door de wetgeving van 1570 had moeten verdwijnen, werd door deze uitleg juist bevestigd, zodat er tot ver in de 18de eeuw in te ruime mate van de pijnbank gebruik werd gemaakt.

De Ordonnantie op de Stijl bevatte nog drie artikelen aangaande de pijnbank. Wanneer de rechters van oordeel waren dat de pijnbank toegepast moest worden, dan diende volgens art. 39 die beslissing direkt aan de verdachte schriftelijk te worden meegedeeld en moest het pijnlijke verhoor onverwijld worden uitgevoerd.

Artikel 40 behandelde het meest voorkomende geval, namelijk dat de verdachte door de werking van de pijnbank bekende. Hij moest dan binnen één dag weer worden voorgeleid om in volledige vrijheid en buiten de folterruimte opnieuw verhoord te worden. Wanneer de verdachte de bekentenis herriep, kon hij opnieuw op de pijnbank gelegd worden. Het was aan de rechters overgelaten om te bepalen, of en in welke mate de hernieuwde foltering zou plaats vinden. In de praktijk echter was het opnieuw folteren na herroeping algemeen. Sommige juristen waren de mening toegedaan, dat een herroeping niet aannemelijk werd gemaakt, wanneer de beschuldigde zei dat hij alleen bekend had om van de pijn verlost te worden. Integendeel, deze bekentenis had de aanwijzingen voor zijn schuld versterkt⁷.

Artikel 41 vervolgens bepaalde dat wanneer de verdachte de foltering doorstond zonder het ten laste gelegde misdrijf te bekennen, hij voor hetzelfde feit niet opnieuw op de pijnbank mocht worden gelegd, of er moesten nieuwe belastende aanwijzingen tegen hem naar voren komen⁸.

Maar ook deze artikelen waren niet duidelijk geformuleerd. Wat betekende b.v. de zinsnede in artikel 41 „indien hy de voirseyde pynbanck verdraeght”? Bij welke graad van pijniging en bij welke duur van de foltering kon gezegd worden dat de verdachte de pijnbank had doorstaan? De tekst van de wet gaf geen richtlijn voor de beantwoording van die belangrijke vragen⁹. Vele rechtsgeleerden waren van oordeel dat de foltering niet langer dan een uur mocht duren en dat zij meteen afgebroken moest worden, wanneer de beklagde bekende. Maar de onderzoeken van E. Hubert in de criminele archieven van de 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden toonden aan, dat de rechtbanken vaak deze limiet overschreden. Hij telde meer dan 300 gevallen van folteren gedurende meerdere uren. Het gerecht van Munsterbilsen spande in deze de kroon: alleen al voor het jaar 1774 stootte hij op 22 gevallen, waarbij als minimum

T H A N T W E R P E N,
By HENDERICK AERTSSENS inde Cammerflraet inde witte Lelie, 1648.
Met gratie ende Privilegie.

5 uur en als maximum 10 uur was gemarteld¹⁰.

Volgens artikel 40 kon bij degene die zijn afgelegde verklaringen herriep, het pijnlijk verhoor herhaald worden. De wet gaf niet aan, of dat slechts één of meerdere keren mocht gebeuren. De rechtsgeleerden waren van oordeel dat na herroeping de foltering twee keer en bij zware misdrijven drie keer herhaald mocht worden. Doorstond de verdachte de twee- of driemaal herhaalde foltering, dan was hij in dezelfde situatie als degene die van het begin af zijn onschuld had volgehouden en ondanks de pijnbank niets had toegegeven¹¹.

Zo iemand mocht volgens artikel 40 niet opnieuw gefolterd worden, maar kwam in aanmerking voor vrijspraak of een aangepaste straf. In ieder geval moest zijn zaak beëindigd worden. In werkelijkheid werd zo'n verdachte meestal weer in de gevangenis gezet voor korte of lange tijd, in de hoop dat er nieuwe aanwijzingen tegen hem werden gevonden, op grond waarvan hij weer op de pijnbank gebracht kon worden en alsnog ter dood veroordeeld¹².

In strijd met de strekking van de Ordonnantiën van 1570 is de rechtspraktijk in de Zuidelijke Nederlanden gedurende de 17de en 18de eeuw bij criminele zaken zeer ongunstig geweest voor de verdachte. De wetgever zelf had voor de misdrijven waarop de doodstraf of lijfstraf stond, het politioneel gerichte „extraordinaire proces” voorgeschreven, waarin het gebruik van de pijnbank was ingebouwd. In de praktijk werd de pijnbank in meer gevallen en langduriger gebruikt dan de wetgever had bedoeld.

Die Ordonnantiën hebben ook in de Noordelijke Nederlanden gegolden als de wetgeving voor strafzaken; bovendien waren de Noordnederlandse rechtsgeleerden niet gematigder in de uitleg van de wettekst¹³. Zodoende verschillen de wijze van procesvoeren en de verhoormethoden tegen de zogenaamde bokkerijders in de Staatse Landen van Overmaas niet van die van de Oostenrijkse Landen van Overmaas. Ze waren in beide gebieden even hard en wreed, sterk gekeerd tegen de persoon, op wie een verdenking was gevallen.

In de loop van de 18de eeuw werden de stemmen tegen het gebruik van de pijnbank luider en talrijker, maar het duurde tot de tweede helft van die eeuw, voordat in enkele landen de tortuur werd afgeschaft. In Engeland was dat al in 1641 gebeurd, het vasteland volgde ruim een eeuw later: Pruisen in 1754, Rusland en Beieren in 1767, Saksen in 1770 en Zweden in 1772. In de Oostenrijkse erflanden werd het gebruik van de pijnbank in 1776 verboden, maar de maatregel was niet van toepassing op de Oostenrijkse Nederlanden. Het gouvernement achtte daar de tijd nog niet rijp voor afschaffing vanwege de grote weerstand bij de lokale rechtbanken en bij de leden van de Raden in de provincies (o.a. de Raad van Brabant). Pas op 3 april 1787, onder het bewind van keizer Jozef II, werd het gebruik van de pijnbank ook in de Zuidelijke Nederlanden verboden.

inbraak

Informatie genoteert over afvalken diefstal.
 Keulart en ende misdaet als geschied is op den
 4. Juli 1742. 's nachts ten huize van Jan Keularts
 binten die Brughe, van Kerckrade naast die dijce
 Vogel gelegen, ten overstaen van ons ^{schepenen} ~~schepenen~~
 Schouwer, ~~schepenen~~ ^{schepenen} van de Haage, A. Jansen
 schepenen der voors: Banthe Raden den 28. Junij
 1742.

Endem hebben wy voors: schouwer ende schepenen ex officio ons gewans:
 = porseer, vuyten Dorpe van Kerckrade ten huize van den voors: Jan Keularts
 misd' ingeschiedelijck van groosen ouderdom ^{van den voors: Jan Keularts} ~~van den voors: Jan Keularts~~
 = vrees ende verdac't dat op den voors: d'is 's nachts ontfien 12. ende een vyere
 ten sijn huize door ^{de} ~~de~~ Wand' ingebroekten waeren enige dieuen ende by hem
 gesomen waeren in eene Caemere liggende, op sijn bedde, steuouer by ontbrecken
 hadde aengewangen, om nebruy-hulps te roepen, dat die selue dieuen daerop hem
 loedaenigh toegesualten, ende mer slaegen los schromelijck trosserden, dat sy
 hem d'ijse groose oorden in sijn hooft gaf ende sijn rechte arm in sachten
 geflaegen ~~hadde~~ ende sijne handen by malcanderen gebonden hadden, Vender
 ondertrachte d'is selue schoone cleere Anna Hanffen getrouwt met Willem
 Keularts, was haer kennelijck van desen diefstal, ⁴⁰⁰ ~~400~~ die selue heeft verlost,
 dat die selue dieuen door die voors: oepninge van die Wand' in haeren huize
 in die Keutken ingecoomen sijnde, enige der selue by haer in eene andere Caemere
 liggende op haer bedde, oijst haer soenicken ende haer die handen by malcanderen
 gebonden hadden, dat die selue ^{de} ~~de~~ dieuen ^{de} ~~de~~ haer scherpelijck afgebrachte hadden, alwaer haer
 gels was, dat sy daerop geantwoorde, haer gels, was ick hebbe is in mijne kiste, dat
 sy dieuen los daerelijck eene kiste mer een eyser, 'welck sy by haer hadden, forswere
 ende die selue oepende, daerinne neffens Veele Cleederen gevonden hadden ses
 v'opdaelers, dat die selue daernaer noch eene andere kiste met selue eyser
 gesepent hadden ende daerinne gevonden hadden een gels ten minsten dertich
 specie pattaens, ses vrouwen s'p'garen ende ses vrouwen ratten, drie vier voors: loom
 twee paar l'esse ~~bedde~~ laetion, seuen groosen stucten s'p'nen doek, vier senietten,
 eene kant doek, drie paar vrouwen ^{menigen} ~~menigen~~ trauen, ende eene ^{menigen} ~~menigen~~ mans roek, Camisol
 ende ^{menigen} ~~menigen~~ bruy van Cleur, in die dertich mans ende vrouwen Remblen,
 vier vrouwen Releboeken, eene seuen s'p'ne met kant onseckts trestmuse
 ende eene quantiteit witte s'p'ne trestmuse, eene cossetijck, fallien, allen 's
 welck die selue dieuen vuyten huize gedraegen ende except genomen hadden,
 dat sy merckende dat die dieuen hys haeren huize gevoert waeren daer haer,

die selue oijst by haeren
 voors: schouwer ende schepenen
 voor ons gesompenseert op:
 getreffe

Voorbeeld van een getuigenverklaring, opgenomen door de schout en drie
 schepenen van Kerckrade. Het betreft de inbraak op de Locht bij Jan
 Keularts op 4 juli 1742 (RAL, L.v.O. 2402).

Het edict voor de hervorming van de justitie kwam echter niet tot uitvoering door de tegenstand van de gewesten en de Brabantse Revolutie. Pas in december 1794, onder het Franse bestuur, werd de pijnbank volledig afgeschaft. In het noorden, in de Republiek der Verenigde Nederlanden, gebeurde dat pas in 1798¹⁴.

In de tijd van de bokkerijdersprocessen (1742-1776) was de verlichte idee dat de pijnbank een onmenselijk en onjuist rechtsmiddel was en niet geschikt om de waarheid te achterhalen, nog niet doorgedrongen in de rechtspraktijk van de beide Nederlanden. De pijnbank werd er zelfs veelvuldig toegepast. De oorzaak daarvan lag in twee rechtsbeginselen: het beginsel dat voor een veroordeling ter dood een bekentenis vereist was en het beginsel dat de veroordeelde die bekende, niet in beroep kon gaan bij een hogere instantie. De lokale justitie streefde er daarom naar een bekentenis los te krijgen en maakte daarbij van de foltering een ruim gebruik¹⁵.

Dat geldt ook voor de processen tegen de bokkerijders; de pijnbank is er in overdreven mate toegepast. Wanneer Hubert in zijn onderzoek naar het gebruik van de pijnbank ook de archieven der schepenenbanken in de Landen van Overmaas betrokken had, zou het aantal van ruim 300 gevallen waarin de folteringen langer dan een uur duurden, met vele tientallen vermeerderd zijn. De schouten en schepenen zochten niet lang naar bewijsmateriaal, maar verwezen de beklaagde snel naar de pijnbank, om hem door zware en aanhoudende folteringen tot spreken te brengen. Het gevaar van onware bekentenissen was dus levensgroot aanwezig. De processtukken met deze afgedwongen bekentenissen moeten bij een hernieuwd onderzoek naar de bokkerijders in eerste instantie buiten beschouwing blijven; zij zijn niet geschikt om de werkelijkheid te achterhalen.

Wil men een beeld krijgen van wat werkelijk is gebeurd, dan moeten eerst langs een andere weg de nuchtere feiten vastgesteld worden: welke en hoeveel diefstallen werden er destijds gepleegd? waar en wanneer vonden ze plaats? hoe verliep de inbraak en wat werd er gestolen? Die vragen zijn te beantwoorden aan de hand van de officiële getuigenverklaringen omtrent de diefstallen, die bij de processtukken zijn gevoegd. De rechtbanken wensten namelijk eerst een „corpus delicti” te hebben. Hier niet te verstaan als een voorwerp waarmee de misdaad was gepleegd, maar in de zin van een exacte beschrijving van het gepleegde misdrijf. Het moest zeker zijn dat het misdrijf waarvan men iemand beschuldigde, ook gebeurd was¹⁶. Bij de processtukken tegen de bokkerijders zijn dan ook officiële verklaringen te vinden van de schepenenbanken in wier gebied een diefstal was gepleegd. De betroffenen werden door de plaatselijke schepenen onder ede gehoord, soms wel lange tijd na de diefstal, maar er werd tenminste een zakelijk verslag van opgesteld¹⁷.

Het is zaak deze verklaringen te verzamelen en de zakelijke gegevens daaruit bijeen te zetten. Dan kan men zich een idee vormen over de werkelijke omvang van het verschijnsel: stelen met braak, en

men heeft de mogelijkheid de zogenaamde bekentenissen kritisch te beoordelen.

(Wordt vervolgd)

L. Augustus

NOTEN:

1. M. van de Vrugt, De Criminele Ordonnantieën van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrecht-codificatie in de Nederlanden, Zutphen 1978.
2. W. Gierlichs, De geschiedenis der bokkerijders in 't voormalige Land van 's-Hertogenrode, Roermond - Maaseik 1940, 56 en 57.
3. P. van Heynsbergen, De pijnbank in de Nederlanden, Groningen 1925, 61; Van de Vrugt 1978, 134 en 135.
4. Van Heynsbergen, 61-64; Van de Vrugt, 133-136.
5. Artikel 42 luidt als volgt:

„Verbiedende wel scerpelijcken allen iugen ende rechters, hoedanich die zijn, vander pijnbanck oft tortuere anderssins te gebuycken, dan in saken daert by rechte gepermitteert ende toegelaten is: Te weten, als tstück soo claer, ende die preuve soo apparent is, datter niet en schijnt te resteren dan die confessie oft belijdinge vanden gevangenen, om denselven ontwijffelijcken te verwinnen: *maer daer geen volle oft halve preuve en is, oft oock daer die preuve seker ende ontwijffelachtich is, verbieden wy de voirseyde pijnbanck t'appliceren*: Abolerende oock inden selven gevalle, alle costuymen, usancien, statuyten oft observancien ter contrarien, die eer abuysen zijn...”. Cursief het deel dat volgens Van de Vrugt het kernstuk is. Het woordje „oft” - tussen volle en halve -moet volgens hem wegvallen; het was een vertaalfout. Tekst volgens de uitgave in: Placcaeten en Ordonnantien vande hertoghen van Brabant, Princen van dese Neder-Landen, Antwerpen 1648, dl. 2, blz. 404 en 405. (Vriendelijk dank aan drs. E. Ramakers voor het bezorgen van deze tekst.)

6. M. van de Vrugt, Aengaende criminele Saken. Drie hoofdstukken uit de geschiedenis van het strafrecht, Deventer 1982, 21-23; Van de Vrugt 1978, 145-148. De auteur gaat uit van het gecursiveerde gedeelte, zie noot 4. - Een uitleg van de term „vol half bewijs” is te vinden bij Van Heynsbergen, 38 en 39.
7. Van Heynsbergen, 49.
8. Van de Vrugt 1978, 140-142. De twee artikelen luiden als volgt:
art. 40:

„Ende indien mits de voirseyde pijnbanck, de gevangene belydt 'tgene des hem opgeleydt wordt: willen wy, dat buyten der plaetsen derselver, ende binnen eener dage daerna (indient soo zy, dat hy actuelijcken gepijnt ende uytgereckt is geweest) anderwerfven ondervraecht sal worden, sonder pijnbanck, ende buyten de plaetse derselver, om te besien, oft hy op sijn belijdinge blijft staen, om daervan notitie te houden ende sijn pijnige t'approberen: Maer indien hy t'selve wederroep, sal wederom op de voorseyde pijnbanck geleyt worden, soo verrire die rechters bevinden sulcx te behooren oft sullen daerinne anderssins mogen doen, soo nae rechte ende redene behooren sal”.

art.41:

„Ende indien hy de voorseyde pijnbanck verdraecht, ende men van hem niet en kan weten noch vernemen, En willen wy niet, dat denselven sonder nieuwe indicie, ter voorseyder pijnbanck wederomme geleyt sal worden: maer in sulcken gevalle, sal 'tproces gevisiteert worden om hem recht te doen ende administreren, soo die sake ende materie dat vereysshen sal, soo wel tusschen

- onse fiscalen ende officiers, als geïnteresseerde partij, 'tsy tot absolutie, slakingen, pene extra-ordinaris, oft anderssins, soo dat behooren sal'".
9. Van de Vrugt 1978, 142.
 10. E. Hubert, *La torture aux Pays-Bas Autrichiens pendant le XVIIIe siècle*, Bruxelles 1897, 49-52. Hubert heeft geen onderzoek gedaan in de archieven van de Landen van Overmaas, die bewaard worden in het Rijksarchief in Limburg te Maastricht.
 11. idem, 56.
 12. Van de Vrugt 1978, 144.
 13. idem, 171-173.
 14. Hubert, 84, 95-132; Van Heynsbergen, 142.
 15. Van Heynsbergen, 66 en 67.
 16. Hubert, 36 en 37.
 17. De getuigenverklaring b.v. omtrent de inbraak die op 4 juli 1742 bij Keularts op de Locht onder Kerkrade plaats vond, bevindt zich in L.v.O. 2402. Ze werd bijna een jaar na datum opgemaakt. - Vriendelijk dank aan ing. G. Ramaekers voor zijn aanwijzingen.

Oudheidkundig onderzoek op en bij het Zwarte Veldje te Heerlen

Op 3 januari 1984 startte het Thermenmuseum met een opgraving op het Zwarte Veldje aan de noordzijde van de Coriovallumstraat in Heerlen. Dit onderzoek, dat tot en met 14 maart duurde, was noodzakelijk omdat op dit terrein de nieuwbouw van de openbare leeszaal en een museum voor moderne kunst zou verrijzen. Slechte weersomstandigheden beperkten het onderzoek.

Reeds in 1952 was door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek een groot gedeelte van dit terrein onderzocht. Toen noopten bouwplannen voor een nieuwe stadsschouwburg, die echter niet gerealiseerd werden, tot een opgraving. Bekend was dat het Zwarte Veldje gelegen was vlak aan de zuidzijde van de Romeinse weg Boulogne - Keulen en dat dwars over het terrein de weg Xanten - Aken liep. In 1952 werden bewoningsresten en een tweetal pottenbakkersovens opgegraven.

Na de laatste opgraving werd de indruk bevestigd dat rond het begin van de jaartelling een nederzetting, in de vorm van een baandorp langs de weg Boulogne - Keulen, alhier is ontstaan. De behuizingen bevonden zich dan onmiddellijk langs de weg en daarachter lagen waterputten en afvalkuilen. Hiervan werden er een dertigtal aangetroffen waarvan zeker een groot gedeelte zal dateren uit de 1ste eeuw. Het onderzoek van de vondsten verkeert echter nog pas in een vroeg stadium.

Onder de vroeg-romeinse munten bevinden zich enige exemplaren van de Aduatuci en een Keltisch regenboogshoteltje van het triquetrum-type. Onder de vroege terra sigillata uit Italië en Lyon bevinden zich stukken met de stempels van de pottenbakkers Ateius, Xanthus en Euhodus. De oudste vormen behoren tot het servies 1 c. Van de typen Haltern zijn o.a. vertegenwoordigd de nrs. 1, 2, 8 en 11. Nader onderzoek van verzameld botmateriaal zal mogelijk meer gegevens verschaffen over de vleesconsumptie in deze vroege periode.

Eveneens in 1984 werd gestart met de grondwerkzaamheden voor de nieuwbouw van een garage met winkels aan de Uilestraat. Dit terrein is gelegen aan de noordzijde van het Zwarte Veldje. Door waarnemingen en noodonderzoek werd hier, vlak ten noorden van de Romeinse weg Boulogne - Keulen, eenzelfde beeld van de bewoning in het begin van de jaartelling verkregen. Hier werd terra sigillata van de typen Haltern 1, 2, 4, 7, 8, 11 en 15 gevonden met stempels van de pottenbakkers Xanthus en T. Mallius Fortunatus en weer fragmenten van servies 1 c.

Opmerkelijk was het aantreffen van een komvormige ronde kuil

Heerlen, Zwart Veldje, restant van een Romeinse kelder, met zuilbasis en maalsteen in situ, 2-3-1984.

met een diameter van ca. 4 meter. De bodem ervan was gedeeltelijk geplaveid met vrij grote kiezelstenen waarop zich een ca. 10 cm. dik laagje grijze klei met veel brandsporen en aardewerkfragmenten bevond. Deze kan mogelijk geïnterpreteerd worden als een soort woonkuil waarboven dan een tentvormige constructie gestaan kan hebben. Later werd deze kuil opgevuld met gele klei. Daarbovenop bevond zich het kiezelpakket van de Romeinse weg.

Tegen het einde van de eerste eeuw breidde deze nederzetting zich verder uit in zuidelijke richting. Nu ontstaan er woningen met stenen fundamenten en kelders. Dan zien we ook dat zich ambachtslieden op het Zwarte Veldje vestigen. Vondsten van smeltkroesjes voor brons, ijzerbaren, een smeltplaats voor lood en een tweetal pottenbakkersovens vormen hiervan de bewijzen. In de vulling van een van deze ovens werden ook fragmenten van vaatwerk van terra sigillata aangetroffen. Dat dit echter niet hierin gebakken is, bewijzen slijfsporen onder de standring en een gedeelte van een graffito dat pas na het bakken erop is aangebracht. Merkwaardig is overigens dat deze ovens zich in de nederzetting bevonden, iets wat ook reeds in 1941 en 1952 geconstateerd kon worden. Normaal werden dit soort brandgevaarlijke bedrijven buiten de nederzetting gesitueerd. Tot de laatste vondsten uit de Romeinse tijd behoort 4de eeuws aardewerk waaronder terra sigillata met radstempelversiering uit de Argonnen.

Een vreemde vondst was het aantreffen in een muurfundament van Kunrader kalksteen van een deel van een grote ammoniet. De Romeinse ontginning van de steengroeve en de bouwvakker van destijds moeten misschien toch wel even vreemd hebben opgekeken toen zij dit fossiel van ca. 70 miljoen jaar oud onder ogen hebben gekregen.

J.K. Gielen

Een St. Jochems-Kermis in Heerlen in 1913

Het is niet alle dagen kermis. Dat was de Romein Sartorius al bekend¹. Men kan niet zeggen, dat men van een „koude kermis is thuis gekomen”, wanneer men zoals schrijver dezes een prentbriefkaartenverzameling op onze regio toespitst en een zeldzaam exemplaar in de kollektie kan opnemen. Het spreekwoord „achterom is het kermis” (gij komt te laat of tevergeefs) is hier ook niet van toepassing². De kermis is vandaag maar was ook in vroegere decennia steeds een van de bekendste volksfeesten. Vaak werd een jaarlijkse markt aangegrepen om enkele dagen kermis te vieren. Zo had men een voorjaars-, zomer- en najaarskermis. De stad Parijs kende in de 17de eeuw een jaarlijkse Ovidiuskermis van negen dagen in het centrum, direkt gevolgd door kermisjes in de wijken die een kleinere omvang hadden³. De oorsprong van het kermisgebeuren ligt bij de Joden, die in de maand november de tempelwijding met een feest van acht dagen vierden.

Kermis in Limburg was blijkbaar altijd een begrip. De Limburgers vormen een vrolijk, opgewekt volk, druk en levendig, met zin voor zang en muziek, voor feesten en optochten, gaarne opgewonden pratend bij een glas bier, gul en goedhartig, ijverig en eenvoudig van levenswijze⁴. In Zuid-Limburg gaat aan een kermis veelal de „Bronk” (volgens H. Welters synoniem met processie) vooraf. Bij order van 7 mei 1777 werd door de Staten-Generaal bepaald, dat in hun gebied, met name de Landen van Overmaze, alle kermissen op zondag na St. Martinus (11 november) zouden plaatsvinden en niet langer dan drie dagen mochten duren⁵. Zo ontstond ook voor Heerlen de zogenaamde Hollandse kermis. Rondom de eeuwwisseling waren er in Heerlen meestal twee kermissen, één in het voorjaar en één in het najaar.

In 1912 vonden de gebruikelijke zomerkermisdagen plaats op zondag 9, maandag 10 en dinsdag 11 juni. De Limburger Koerier van die dagen puilt uit van advertenties die op de komende kermis en daarmee verband houdende activiteiten toegesneden zijn. Zo organiseerde de schutterij Sint Sebastianus op kermiszondag een groot schuttersfeest (58 deelnemende verenigingen) ter gelegenheid van haar 250-jarig bestaan. Op kermismaandag valt er te genieten van „een groot internationaal wedrennen”, georganiseerd door de Heerlensche Ruitersclub. Ook voor de kermisdinsdag kan men zijn hart ophalen aan een toneeluitvoering. De zangvereniging Sint Pancratius verzorgt in de concertzaal van hotel Du Nord een „lachsuccesstuk” in drie bedrijven dat „Jan Ongeluk” heet. De fanfare Sint Cecilia geeft die middag een concert in „den welingerichten tuin” van het hotel Dabekausen aan het Welterhuisje. Tientallen advertenties

waarin cafés zich „minzaam aanbevelen” met o.a. komieke voordrachten voor twee heren en twee dames. Groot concert, groot bal, kortom er is vertier van de ochtend tot diep in de nacht. Van een tijd waarin er van radio laat staan televisie nog geen sprake was, waarin „cultuurpatroon” nog geen bekend begrip was, kan men zich nu voorstellen dat er met de kermisdagen heel wat te beleven viel in een opkomende mijnwerkerslokatie.

De balans is dan weer op te maken in de krant op de woensdag na de kermis. „De kermis is door prachtig weer begunstigd. Over het algemeen zijn de kermisdagen vrij rustig verlopen; alleen aan heel of half beschonken personen geen gebrek”⁶. Laten we nu eens kijken naar Heerlen in 1913. Volgens een provinciale opgave telt de plaats 14576 inwoners. Zij telt in dat jaar 258 horecabedrijven met nog eens 99 personen op de wachtlijst voor een drankwetvergunning. Zoveel horecabedrijven hebben natuurlijk ook belang bij een flinke omzet tijdens de zomerkermis op zondag 25, maandag 26 en dinsdag 27 mei. Het is tevens de tweede zondag na Pinksteren en de traditionele Bronk trekt weer uit. Aan deze processie zetten 26 groepen luister bij en iedereen is zeer tevreden. In de aansluitende kermisdagen is weer vrijwel dezelfde teneur te vinden als in 1912. De krant op zaterdag spreekt over „men kon haast over de hoofden lopen. Helaas zijn de dagen weer voorbij”⁷. De Heerlense bevolking lijkt tevreden en gaat over tot de orde van de dag. Wie echter de krant van 3 juni 1913 goed leest, gelooft zijn ogen niet. Enkele dagen na de traditionele kermis staat er een nieuwe manifestatie op touw. In een grote advertentie doet men aankondiging van „het tweede grote volksfeest”, dat

georganiseerd wordt door de „Heerlensche Bond van Hotel-, Restaurant- en Caféhouders”. Deze bond (waarschijnlijk opgericht omstreeks medio 1910) was ook al actief in 1912. Dit blijkt uit de notulen van de gemeenteraad van 25 november, waarin de bond met zo'n 250 leden de raad verzoekt een besluit te nemen over „een afzonderlijk recht, te heffen op de cinemavoorstellingen”⁸. De gevolgen van de cinema die ook in Heerlen duidelijk in opkomst is, zijn te merken aan de omzetten in de horecasector. Het bezoek aan cafés en andere uitspanningen schijnt terug te lopen.

Het eerder gemelde tweede grote volksfeest werd gehouden op een perceel weiland aan de Akerstraat⁹. Naast de gebruikelijke kermisattracties zijn er ook „danstenten”. Het is deze kermis, waarop de bij dit artikel geplaatste afbeelding betrekking heeft en die merkwaardigerwijze „Volksfeest 8 en 9 juni” genoemd wordt. Maandag 8 juni om half vijf werden kinderfeesten georganiseerd met „belangrijke prijzen, bestaande uit leerrijke boeken en nuttige voorwerpen voor kinderen van 12 tot 14 jaar”. De prijzen waren op zaterdag en zondag te bezichtigen in de etalage van de bekende Heerlense boekhandel Karel Beckers aan het Wilhelminaplein. Dit tweede volksfeest, zo kort na de zomerkermis, schiet menigen in het verkeerde keelgat. Ingezonden stukken van 8 juni worden reeds op 10 juni in de krant geplaatst¹⁰. „Waarvoor dient deze duitenkermis? De gemeente krijgt van al dat gedoe geen cent, terwijl de burgerij de zakken worden leeggepompt voor allerhande rommel”. De twee traditionele kermissen per jaar zijn toch voldoende vindt men, en nu komt er een St. Jochemskermis, georganiseerd door de kasteleinsbond.

Ook in de raadsvergadering van 31 juli 1913 komt een „kermisthema” aan de orde. Bij de ingekomen stukken is een brief van L. van Bergen (carrouselhouder) waarin deze om een onderhandse verhuur van een standplaats vraagt. Burgemeester en wethouders stellen hem in de gelegenheid om een voldoende hoog bod te doen¹¹. Blijkens een verslag in de krant is het de bedoeling, om de standplaats niet meer openbaar te verpachten, maar onderhands tot afspraken te komen¹². Tijdens de raadsvergadering van 2 september 1913 is het onderwerp weer aan de orde. Op een prijs van f. 750,- per jaar doet L. van Bergen een nieuw bod van f. 1000,-, mits concurrentie van andere stoom-draaiinrichtingen geweerd wordt. Er volgt een uitgebreide discussie binnen de raad, waarna besloten wordt „aan L. van Bergen voor drie achtereenvolgende jaren, te beginnen in 1914 een standplaats op de jaarlijkse kermissen te verlenen. In het eerste jaar zal dit f. 1000,-, in het tweede jaar f. 1100,- en in het derde jaar f. 1200,- moeten opbrengen”. Een van de raadsleden merkt op, dat bij gelegenheid van de „herbergierskermis” - bedoeld is hier de in de krant gepubliceerde St. Jochemskermis - ook openbaar is verpacht en „de gemeente toch een flinke som heeft gekregen”. Dat is dan weer in tegenspraak met de inzender in de krant van 8 juni, die meende „dat

de gemeente van al dat gedoe geen cent kreeg ...". Hoe dan ook, wij hebben aan de Sint Jochemskermis 1913 een mooie afbeelding overgehouden.

J. Engelen

NOTEN:

1. Dr. F.A. Stoett, Nederlandsche spreekwoorden, uitdrukkingen en gezegden, Deel II, nr. 2391, blz. 412, Zutphen 1943.
2. H. Welters, Zeden, gebruiken en spreekwoorden in Limburg, blz. 116, Venlo 1877.
3. W. van Stuyvenberg, 5000 jaar dagelijks leven, blz. 84, Amsterdam 1976.
4. Zie hoofdstuk „Volkskarakter” in: Jhr. Mr. H. Smissaert, Nederland in den aanvang der XXe eeuw, blz. 76, Leiden 1910.
5. De beschrijving van Welters (zie noot 2), nu op de bladzijden 65 t/m 69, is voor een beeld van de Limburgse kermis zeer de moeite waard. Zie ook de bladzijden 76, 78, 97 en 109.
6. De Nieuwe Limburger Koerier, kolom „Laatste berichten”, 10 september 1912.
7. De Nieuwe Limburger Koerier, 10 juni 1913.
8. Notulen vergadering gemeenteraad Heerlen 1913, blz. 136, GAH.
9. Gezien vanuit het kruispunt bij de huidige brandweerkazerne in Heerlen, in de blikrichting naar de Ruys de Beerenbroucklaan en Akerstraat, lag het weiland waarvan sprake is. De huizen op de achtergrond links (zie afbeelding) zijn nu nog terug te vinden. (Mededeling van de heer Penners in 1982).
10. De Nieuwe Limburger Koerier, 10 juni 1913.
11. Notulen vergadering gemeenteraad Heerlen 1913, blz. 187.
12. De Nieuwe Limburger Koerier, 2 augustus 1913.

Berichten

LIJST VAN SCHENKINGEN AAN DE ARCHIEFDIENST EN HET THERMENMUSEUM, 1984 (SLOT).

Dhr. W. Nolten, Heerlen: 395 bidprentjes; genealogieën von Cotzhausen, Eijgelshoven, Kruckel, Nobis, Opgenoorth, Reulings, Wobma; Feestgids 1 x 11 jaar D'r Heksenbergse vasteloavendsverein; Jubileumgids Missieclub Blantyre Heerlerheide; brochure Jongerenkoor JEKAHA 12½ jaar; scriptie J. Schoormans over de R.K. School voor maatschappelijk werk Sittard 1920-1940; Gids Oorlogs- en verzetsmuseum Overloon; publikatie Aachen Oeffentliche Bibliothek 150 Jahre; 2 tijdschriftafleveringen; Landmassbuch Waldfeucht, 1744. Afschrift door G. Tholen; Gemeindedienstbuch, 1865-1868. Fotocopie; Lijst van Heerlenaren, die te Afden-Herzogenrath huwden, ca. 1700-1800; Dhr. H. Plettenberg, Kerkrade: gasmuntje Heerlen (zink); Rijksarchief in Limburg: Archiefstukken van de parochie Petrus en Paulus, Schaesberg 1 pak.; Archiefstukken van de parochie St. Pancratius, Heerlen, 1 pak; Dhr. T. Savelberg, Heerlen: publikatie over de Heerlense brandweer; Dhr. J. Schouten, Heerlen: 1 foto; Dhr. F.M.H. Senden, Nijswiller: 4 foto's, fragment van kling; J.J.W.M. Smeets, Merkelbeek: een omslag Engelstalige archiefstukken afkomstig uit de nalatenschap Mellaart (kasteel Mheer), ca. 1600-1800; publikatie Historisch overzicht van de spoorwegen in zuidelijk Limburg; Dhr. J.A. Stuurman, Hoensbroek: Feestgids Gemengd kerkelijk zangkoor St. Jozef Mariarade 50 jaar; Mevr. M.F.B. Sijstermans, Simpelveld: Gutbrod: Canteleer geschiedenis van de oudste kulturen; Dhr. G. Tholen, Waldfeucht: Inwonerslijsten van Bocket, Brüggelchen, Driesch, Frilinghoven, Haaren, Harzelt, Langbroich, Neuhaaren, Schierwaldenrath, Sopreich, Waldfeucht, 1855-1900. Fotocopie; Klapper Dopen 1796-1804, Huwelijk 1797-1812 en Overlijden 1796-1804 van Braunsrath; Dhr. A.H. Vaday, Hongarije: 5 overdrukken met betrekking tot de Romeinse archeologie in Hongarije; Dhr. K. Verstraten, Hoensbroek: 1 foto; Mevr. Vooys, Heerlen: publikatie Vooys: Bedrijfsorganisatie en socialisatie; enige afleveringen van het tijdschrift Paraat; Mevr. van de Weijer, Heerlen: 24 prentbriefkaarten. Dhr. A.J. Weijers, Klimmen: scriptie Hoe rijk is het rijke verenigingsleven?; Dhr. A. Weijs, Venray: proefschrift Delft: A.P. Oele: De ontsluiting van steenkool; brochure De mijnbouwkundige vakschool van de staatsmijnen in Limburg; Bericht über das Geschäftsjahr Eschweiler Bergwerks-Verein Kohlscheid 1965-1983; 49 fotocopieën over de aanleg van de miljoenenlijn (tijdschriftartikel); Dhr. Wismans, Heerlen: 1 foto; 2 eierkolen van brikettenfabriek O.N.; Dhr. K.A. Worp, Amsterdam: publikatie Ostraka collections in Amsterdam; Dhr. M.A. van der Wijst, Heerlen: Heerlense almanak voor het jaar 1985.

WERKGROEP „HET LAND VAN HERLE”

14-1-1985: De heer ing. G. Ramaekers over „Voorouders van chirurgijn Joseph Kerkhoffs”.

De heer drs. M. van der Wijst over „Ek vir jou, Suid-Afrika”, reiservaringen.

11-2-1985: De heer ing. G. Ramaekers over „Voorouders van chirurgijn Joseph Kerkhoffs”.

De heer drs. L. Augustus over „Wat te denken van de bokkerijders-benden?”

11-3-1985: De heer drs. J. Jamar over „Schaesberg van Oostenrijks tot Staats 1785”.

De heer drs. L. Augustus over „Wat te denken van de bokkerijdersbenden?”

18-4-1985: Aanbieding van het boekje over de Pancratiuskerk (auteurs: drs. Th. van het Hooft en dr. P. Post) aan oud-deken P. Jochems.

13-5-1985: Evaluatie Monumententocht/Suggesties juni-excursie/De heer H. Goossens over „Vulenbach en de Warderhoeve”.

L.G.O.G. KRING HEERLEN

22-1-1985: De heer Prof. Dr. L. Wintgens over „Taaltoestanden in het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas (15e-19e eeuw)”.

4-3-1985: De heer drs. R. van Konijnenburg over „Het Kasteel d'Aspremont-Lynden te Rekem (B. Limburg)”.

9-3-1985: Museumbezoek. Bonnefantenmuseum Maastricht. Tentoonstellingen: „Op goede gronden. De eerste boeren in Noord-West-Europa” en „Kijk bruggen. Tweeduizend jaar vaste oeververbindingen te Maastricht”.

25-3-1985: Jaarvergadering en bestuursverkiezing.

Mevr. mr. W.E.S.L. Keyser-Schuurman over „Limburgs zilver”.

4-5-1985: Excursie naar Nijmegen en Batenburg.